

Citation:

Осіпова, Т. Ф. (2020). Внесок Харківської лінгвістичної школи у становлення й розвиток теорії невербальної комунікації. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 55, Article 1967. <https://doi.org/10.11649/sfps.1967>

Osipova, T. F. (2020). Vnesok Kharkivs'koї linhvistyčnoї shkoly u stanovlennia i rozvytok teorii neverbal'noї komunikatsii. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 55, Article 1967. <https://doi.org/10.11649/sfps.1967>

DOI: 10.11649/sfps.1967

Тетяна Федорівна Осіпова
(Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди)

Внесок Харківської лінгвістичної школи у становлення й розвиток теорії невербальної комунікації

Друга половина ХХ ст. знаменується становленням прагматичного напрямку вивчення мови, простежуємо розширення меж лінгвістичного знання, переосмислення канонічних уявлень і понять. Такі підходи формувалися передусім у країнах, де простежувався стрімкий науково-технічний розвиток, зароджувалися нові економічні й соціальні відносини як передвісники глобалізації сучасного світу. Нові умови вимагали оновлення стратегій у різних видах людської діяльності, зокрема й у мовленнєвій, що виявилось в нових підходах до лінгвістичних досліджень.

Натомість прогресивні, або – швидше – нестандартні наукові погляди, як відомо, тоталітарна система СРСР не завжди поділяла, запобігаючи їхньому розвитку репресіями, переслідуваннями, а подеколи й фізичним знищенням творців і послідовників цих теорій, тому радянське мовознавство, й українське зокрема, тривалий час було затиснуте псевдона-

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2020.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk]

уковими провладними теоріями, а прагматичний напрям у лінгвістиці успішно розвивався поза межами Радянського Союзу.

Якщо структуралізм прагнув ізолювати лінгвістику від зовнішніх чинників, то нова «епоха семантики» зумовила зближення мови з життям, сприяла їхньому взаємоосмисленню; «було знову й наново усвідомлено, що не тільки мова малює ескіз світу (порівн. гіпотезу лінгвістичної відносності), але й життя дає ключ до розуміння багатьох явищ мови й мовлення» (Арутюнова & Падучева, 1985, с. 5). Саме тому сучасні прагматичні студії ґрунтуються більшою мірою на працях американської та західноєвропейської шкіл, і зародження **теорії невербальної комунікації** (НК) пов'язують насамперед з іменами антропологів Р. Бердвістелла, Дж. Трейгера, Е. Холла, психологів М. Аргайла, А. Шефлена, П. Екмана, У. Фрізена, С. Томкінса та ін. Зазначені дослідження фокусуються на виявленні взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів комунікації.

На сьогодні в українському мовознавстві проблематику НК активно досліджують мовознавці з Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Києва, Кривого Рогу, Львова, Луцька, Одеси, Сум, Харкова, Хмельницького, Чернівців тощо. Наукові студії цих учених сфокусовані на такі дослідницькі аспекти, як:

- а) специфіка функціонування невербальних параметрів у спілкуванні, репрезентована переважно в англomовному дискурсі й кроскультурній комунікації (А. Вінницька, О. Мікула, І. Попік, О. Тесля, І. Ущাপовська);
- б) взаємодія вербальних і невербальних компонентів в англomовному дискурсі (Т. Анохіна, А. Барташова, О. Ботвінко, С. Голощук, Н. Киселюк, Т. Наконечна, А. Підгорна, І. Серякова, Л. Солощук, І. Череминська);
- в) невербальні засоби спілкування в системі слов'янської фразеології (Г. Демиденко, Л. Петровська, Л. Самойлович);
- г) актуалізація концептів-параметрів НК в українській й англomовній дискурсивних сферах, порівняльний аспект (О. Борисов, Н. Коловоротна, О. Янова);
- г) «невербальна» лексика художнього твору (Н. Бачкур, І. Романюк, О. Трумко);
- д) спроба комплексного дослідження НК на матеріалі українського мовлення (Т. Космеда, Т. Осіпова).

Окрім того, українські навчальні заклади різних ступенів (від I-го до найвищого IV-го) роблять спроби укладання посібників, підручників, що, як видається, концептуально дещо недосконалі, неповні, аспектуальні, вузько зорієнтовані, що також потребує й окремого аналізу, й визначення шляхів подолання зазначеної проблеми.

Однак ані метамова, ані дослідницька методика НК у сучасному українському мовознавстві ще належно не окреслені. Не сформована національна теоретична платформа, хоча українська лінгвістика має вагомий історичний внесок у зазначеному напрямку, зроблений видатними вченими, фундаторами української мовознавчої науки О. Потебнею (Потебня, 1993), Д. Овсянником-Куликовським (Овсянник-Куликовский, 1895), М. Йогансенем (Йогансен, 1928), Л. Булаховським (Булаховский, 1975), Ю. Шевельовим¹ (Шевельов, 2001; Шерех, 1951), які як репрезентанти Харківської лінгвістичної школи заклали основи не лише української національної науки, але і європейської.

Сучасні аспектуальні розвідки НК потребують подальшого теоретичного осмислення й систематизації, що сприятиме становленню національної історії й теорії НК.

Актуальність зазначеної студії зумовлена передусім наявністю лакун в методологічній спадщині історії й теорії НК, відсутністю уніфікованої термінологічної системи й узагальненої методичної основи, що на сьогодні репрезентована розгалуженою мережею зарубіжних і українських теоретичних та практичних напрацювань, що, звісно, вимагає підготовки серії статей з історії НК або відповідних монографічних досліджень.

Мета цієї наукової розвідки – висвітлити досягнення *Харківської лінгвістичної школи* у формуванні теорії НК із зазначенням періодів її розвитку на українському мовознавчому ґрунті; ознайомити європейську наукову спільноту з теоретичними напрацюваннями українців – мовознавців глобального масштабу – О. Потебні, Л. Булаховського, Ю. Шевельова, їхніх учнів і послідовників.

Вибір методів цієї наукової розвідки зумовлений специфікою предмета дослідження – параметрів НК, репрезентованих у науковому дискурсі видатних постатей української лінгвістики, що об'єктивує зазначену проблематику – витоки теорії НК на українському мовознавчому ґрунті.

¹ Писав під різноманітними псевдонімами – Юрій Шерех, Гр. Шевчук, Григорій Шевчук, Шерех (Serech, Sherekh, Sher), Гр. Ш., Ю. Ш. (*Шевельов Юрій Володимирович*, n.d.)

У статті використано такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, класифікаційний аналіз. Серед лінгвістичних методів перевагу надано описовому як такому, що дає змогу репрезентувати стан опрацьованості проблеми та схарактеризувати й систематизувати дослідницький матеріал; методам контекстуального, лінгвокультурологічного й дискурсивного аналізів для інтерпретації описових конструкцій термінологічного характеру; методу спостереження, що надав можливість класифікувати параметри НК, виокремити періоди формування й становлення української теорії НК.

Вагомість і значущість засобів НК відзначали, як відомо, ще за античної доби, зокрема Сократ, Платон, Квінтіліан, Цицерон та інші майстри ораторського мистецтва. Історія свідчить, що кожна епоха створює власну систему невербальних засобів, певну знакову мову, наділену смислами предметну сферу, етикетні невербальні норми, що зумовлені відповідними соціальними, культурними, релігійними, правовими чинниками на кожному окремому синхронічному зрізі розвитку людства. НК репрезентує внутрішню когнітивну природу людини, психологію її мислення, тому основи теорії НК народжені в ідеях і міркуваннях про психічні зв'язки людини із зовнішнім світом. Саме від О. Потебні бере початок українська теорія НК, що була вдосконалена науковою школою цього вченого.

Перший (початковий) період визначаємо кінцем ХІХ – поч. ХХ ст. Його вирізняють спроби окреслення основних параметрів НК, їхнього мотиваційного статусу, специфіки вияву цих параметрів у мові безпосередньо. Лінгвісти починають описувати мотиваційні й асоціативні зв'язки, які вони простежують під час реалізації засобів НК у процесі комунікації, починає формуватися метамова НК.

Аналіз праць О. Потебні дає право стверджувати, що в межах своїх наукових концепцій він розробляв і теорію української невербаліки, оскільки саме йому належить пріоритет щодо постановки проблем психолінгвістики, яка безпосередньо пов'язана з так званою «мовою почуттів», адже невербальні засоби репрезентуються у зв'язку з виявом відповідних емоцій, почуттів. Саме про це й писав учений, наголошуючи на таких складниках НК, як тон мовлення (порівн.: «[...] відомо, що в нашому мовленні тон відіграє важливу роль і нерідко міняє його смисл») (Потебня, 1993, с. 68), який дослідник порівнює з мімікою,

ззначаючи її важливість у розумінні породжуваного смислу (порівн.: «По тону мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, це єдина мова, зрозуміла всім») (Потебня, 1993, с. 68). Крім того, зазначений учений акцентує на ролі акустичних характеристик мовлення, переконуючи, що «якби можливими були люди зі струнами на грудях, але без органів слова, то звуками струн вони могли б вільно виражати й повідомляти іншим свої думки» (Потебня, 1993, с. 9). У працях О. Потебні виявляємо глибокі міркування про звуко символізм. Дослідник переконаний, що звук мотивований діяльністю духа, а це згодом відобразилося й у системі національних алфавітів – ширше – у графічних знаках (Потебня, 1993, с. 78) О. Потебня вказує на своєрідну природу невербальних чинників, порівн.: «Якщо ми постараємося видалити свої думки й почуття і припинити доступ враженням зору, слуху, нюху і, наскільки це можливо, смаку й дотику, то все ж нам залишаться враження, що невіддільні від життя нашого організму» (Потебня, 1993, с. 50). Так, учений, наприклад, уважає, що відчуття смаку ґрунтовно вплинули на вектор розвитку семантики, систему конотацій, адже, оцінюючи смак їжі, людина трансформує отримані відчуття на предмети, відповідно вербалізуючи цей процес. О. Потебня вважає, що нейтральних смаків і запахів для людини не існує: вони завжди викликають позитивну чи негативну реакції. Водночас така рефлексивність не біполярна. Вона виявляється більшою або меншою мірою, фіксуючись на шкалі оцінки. Враження від дотику так само, як і від смаку й запаху, також може збудити сильний ступінь і задоволення, і відрази (як приклад омовлення цього факту дослідник наводить вираз «вуха дерти», що викликає, безперечно, негативні відчуття), однак на нього мовці менше звертають увагу, ніж на перші два. Градацію сприйняття доповнює враження від звуку, про який О. Потебня пише так: «Чистий, але не оглушливий звук сам по собі нам більш менш приємний, і лише відомі поєднання звуків неприємно вражають слух, хоч незадоволення ніколи не досягає ступеню відрази, як в інших трьох відчуттях» (Потебня, 1993, с. 54). Ще слабші реакції, на думку цього вченого, викликають зорові подразники, порівн.: «У всіх відчуттях зору, крім засліплювального блиску, ми не бачимо нічого, що порушує правильний потік життя» (Потебня, 1993, с. 55). Міркування про межі людської свідомості приводять ученого до висновків, що миттєве враження може бути створене поєднанням відчуттів, сукупність яких

вміщуються в нашій свідомості, яка водночас не залежить від зовнішніх причин, і наші враження можуть бути чуттєво відновлені під час спогадів (Потебня, 1993, с. 88). На думку дослідника, реакція на чуття фіксується в людській пам'яті й породжує відповідні образи, будить уяву, моделює мовну картину світу.

Отже, огляд теоретичних засад НК, запропонованих О. Потебнею, свідчить, що саме цей учений схарактеризував роль невербаліки та паравербаліки в онтології мови, указавши на її роль у виробленні системи усталених образів, актуалізованих в орнаменталіці (Осіпова, 2016), в основі якої – актуалізація відповідної внутрішньої форми, заґрунтована на омовленні невербальних параметрів.

До **другого (авангардного) періоду** розвитку української теорії НК (20–30-ті рр. ХХ ст.) відносимо час діяльності учнів О. Потебні, які своїм теоретично-практичним доробком, хоча й опосередковано, вагомо збагатили термінологічний тезаурус НК, розширили сферу емпіричних досліджень, зробили конкретний унесок у формування метамови НК.

Д. Овсянико-Куликовський послідовно розвивав теорію свого вчителя О. Потебні, поглиблював її на ґрунті порівняльного мовознавства, вивчаючи індоєвропейські мови й санскрит. Він досліджував проблеми теорії, історії та психології художньої творчості, наголошуючи на провідній ролі екстралінгвальних (просодичних) чинників (довготи звучання, довжини й висоти складу, музикального наголосу, ритмічного малюнка фрази) у процесі створення художнього образу, що можуть передавати почуття (напр., подиву в питальних конструкціях), «забарвлювати» думку, а також розкривати внутрішню форму – «енергію думки» – у «мелодекламації». Цей дослідник називає зазначені просодичні можливості мови пра-мистецтвом, уважаючи, що на «первісному» етапі розвитку мови вони мали поєднуватися з почуттями людини (Овсянико-Куликовський, 1895).

Ідеї О. Потебні не лише формували академічне мовознавство, але й «проростали» на авангардному ґрунті. Творчий доробок М. Йогансена відомий більше як літературознавчий, художній. На сьогодні недостатньо оприлюднена його лінгвістична спадщина, що засвідчує глибину його теоретичного доробку, репрезентує його як досвідченого практика, творчого лексикографа (Черемська, 2016). Хоч питання НК не була безпосереднім предметом наукової уваги вченого, але він виструнчив

когнітивний стрижень процесу мисленнево-мовленневої діяльності, пролонгуючи концепцію О. Потебні, порівн.:

[...] справжня назва якось дуже вабить людину, вона ніби має свій якийсь запах. Нехай це цілковита ілюзія, але ж на ілюзії збудовано все образне мислення (кожному, певне, доводилося чувати отаке, що не тільки, скажемо, слово «цвірінкати» нагадує само відповідний йому пташачий гомін, але і що, скажемо, слово «роза» нагадує квітку троянди, а слово «фіялка» подібне чимсь до самої цієї квітки. Цей так званий мовний фетишизм особливо розвинений у людей, що володіють однією тільки мовою [...]) (Йогансен, 1928, с. 34).

Очевидно, так званий «мовний фетишизм» – це асоціативне прецедентне підґрунтя мислення, що виявляється на невербальному рівні (сенсорика, зорові образи, слухові, смакові асоціації тощо). Розробляючи стратегії художнього письма, М. Йогансен наголошував на можливостях письменника відповідно передавати (1) або описувати (2) події. Учений несвідомо окреслює лінійну модель (1, 2) комунікативного акту, що була запропонована Гарольдом Лассуеллом двома десятиліттями поспіль, порівн.:

Даючи розмови дійових осіб, автор служить простим, прямим фонографом справжньої (чи вигаданої) реальності – хіба що перекладає з одної мови на другу. Та що тільки автор вийшов за межі отих розмов (і думок), він запливає у сферу непрямой передачі. Йому доводиться описувати словами, звуково-графічними одиницями, скажемо, фарби, не артикульовані звуки, емоції, рослини тощо (Йогансен, 1928, с. 26).

Ідіюстиль М. Йогансена в художній творчості характеризується саме візуалізацією, що виникла в новій літературі 20–30-х років ХХ ст. унаслідок захоплення фільмовою технікою.

Описи дії, жестів, часто використовувані М. Йогансеном, надають його прозі характер сценарію для німого кіно, зокрема наявність «німих» сцен, тобто моментів, коли герої рухаються, але не говорять. Рухи ж, як у німому кіно, трактують як знаки. Зміст складається із значень окремих жестів, рухів персонажів, кожен з яких у загальному плані набуває ваги вчинку. «Кіногенічність» окремих образів і цілих сцен досягається також описом ззовні (Цимбал, 2003).

Отже, авангардна епоха першої пол. ХХ ст. створила умови для розвитку мовознавства в прагматичному річищі, але історія, на жаль, розпорядилася інакше.

Третій (радянський) період (30–60-ті рр. ХХ ст.) пов'язуємо з науковою спадщиною Л. Булаховського, який, актуалізуючи надбання вітчизняної й зарубіжної психології, фізіології, лінгвістики ХХ ст., й вибудовуючи власні лінгвістичні теорії в 50–60-ті рр. ХХ ст., розглянув низку проблем, пов'язаних із з'ясуванням сутності явища, що окреслює параметри НК, зокрема її зв'язок із комунікацією вербальною, особливості становлення й розвитку, лінгвістичний статус, типи та функції деяких невербальних засобів тощо (Космеда et al., 2015, с. 213). Репрезентуючи звуконаслідувальну теорію походження мови В. Вундта, Л. Булаховський оперує поняттями й термінами НК, порівн.:

У первинному мовному вислові головним є [...] звуковий жест, відповідний рух мовних органів людини, який може бути, як і інші жести, і власне вказівним, і наслідувальним, і входить в суцільний вислів почувань та уявлень, прилучаючись до жестів рук та рухів тіла лише як окремий вид мімічних рухів узагалі. Через звуковий жест постає мовний звук. [...] Звукові жести відрізняються від інших лише тим, що з ними асоціюється виразний звук, який через мімічний рух набуває своєї артикуляції та модуляції [...] (Булаховський, 1975, с. 180).

Наголошуючи, що «в основу первісної мовної діяльності людини [були закладені] моторні акти, а не звукові утворення як такі [...]», учений номінує жести як виражальні, указівні, зазначаючи при цьому, що вказівний жест «своєю природою [...] більше за інші психологічно підготовляв відокремлення в свідомості предметів, тобто найбільшою мірою сприяв виробленню мовного мислення з однією з найважливіших його категорій [...]» (Булаховський, 1975, с. 193). Указівні жести, як відомо, є первинними під час формування невербальної комунікативної компетенції дитини. Л. Булаховський робить удалу спробу класифікувати типи рухів з описом їхніх первинних функцій, порівн.: 1) «пантомімічні, психічна функція яких полягає в зазначенні уявлень» і 2) «внутрішні та мімічні, що виражають чуття» (Булаховський, 1975, с. 193). Зважаючи на постулати про пріоритет мовної дієвості почуттів і уявлень, зокрема, що обидва типи мови (звукова й жестова) існували, вочевидь, паралельно, але звуки омовлюють насамперед почуття, а жести – уявлення (Космеда et al., 2015, с. 216). Цей дослідник актуалізує думку стосовно хронологічного відношення мови жестів щодо мови словесної, порівн.: «Звук спочатку був тільки додачею до жестів. [...] через асоціацію уявлення стало переходити від жесту до слова, доки нарешті вони не помінялись ролями: жест перетворився на

додаток до слова [...]» (Булаховський, 1975, с. 196), мотивуючи це фізіологічними особливостями, напр.:

[...] людський слух сприймається більш ефективно, ніж зір. [...] і це не раз підкреслювалося вченими-теоретиками, – а саме те, що людина відрізняє послідовні слухові враження з перервою між ними з 0,16 сек., а для зорових вражень потрібна перерва в 0,47 сек., тобто майже втричі більше (Булаховський, 1975, с. 195).

Наступником і продовжувачем ідей Л. Булаховського справедливо вважають Ю. Шевельова – представника діаспорної гілки українського мовознавства другої половини ХХ ст. (70-ті – 2000 рр.), що мотивує визначення цього періоду в історії української теорії НК як пострадянського, оскільки наукові погляди, викладені поза межами СРСР, були вільними від тоталітарної заангажованості.

Хоча прагматичні ідеї, що зароджувалися й розвивалися в той період у лінгвістиці, не висвітлені окремо в працях Ю. Шевельова, але вони своєрідно відбиваються в наукових коментарях, що репрезентують розвиток функційного напряму в мовознавстві. Зокрема вирізняємо метамову лінгвістики емоцій, підвалини якої заклав, як зауважувалося, О. Потебня, а також прагматичні чинники, що їх сьогодні номінують параметрами дискурсу (мовленнєві жанри, паралінгвальні засоби, контекст), порівн.:

[...] наказовий спосіб показує несподіваний вчинок, дію, яка викликає в мовця сильну почуттєву реакцію [...] виступає, власне, як показник емоційності [...] він охоплює цілу гаму вольово-почуттєвих відтінків, починаючи від просьби [...], поради [...] і заклику [...], і кінчаючи категоричним наказом [...]. За засіб розрізнити ці відтінки править інтонація, а також обставини й контекст (Шерех, 1951, сс. 308–309).

Невербальна компетентність Ю. Шевельова виразно репрезентована в його мемуарному доробку. Учений оперує термінознавами на позначення кінетичних, оптичних та ін. параметрів НК (побутовий жест, прощальний жест, жест демонстрації (чогось), мексиканськи гостре підборіддя, рум'янокругле обличчя й т. ін.), що, уплітаючись в описовий контекст, візуалізують певну ситуацію або особу. Порівн.:

Здавна він мав звичку слухати доповіді з заплющеними очима. Тепер цей жест концентрації уваги виглядав як жест безмежної втоми: «Не руште мене. Я вичерпаний, виснажений» (Шевельов, 2001, с. 115).

Вони також репрезентують аналітично-асоціативні шляхи формування комунікативного смислу засобами невербаліки, порівн.:

[...] і мені завжди здавалося, що від його потворного обличчя, з негритянськими губами, злими очима й непропорційно високим чолом під буйним чубом мало пахнути кізяками. Такий самий запах я відчув уже геть пізніше, коли став читати його «Вир» (Шевельов, 2001, с. 124).

Оптичні параметри зовнішнього вигляду, елементи фізіогноміки мотивують особистісне ставлення до комуніканта. Отже, теорія НК репрезентована в мемуарній спадщині Ю. Шевельова опосередковано, але невербальне профілювання його наукового мовлення виявляє нові предмети когнітивного інструментарію.

У зазначений період на теренах радянської науки, услід за нестримним поступом зарубіжної прагматики, формувалися прагматичні школи, зокрема Тверська й Московська, у межах теорій яких активно працював Г. Почепцов, його базова філологічна освіта пов'язана з Харківським державним університетом (нині Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). Цього вченого вважають засновником української школи прагматики. Ще в 70-ті рр. ХХ ст. він вивчав теоретичні засади прагмалінгвістики слов'янського світу: «йому належать розробки типології мовленнєвих актів, теорії адресатності – типологія адресатів, прагматики тексту й дискурсу» (Шевченко, 2013) (роботи різних років: 1974–1991 рр.; Почепцов, 2009). У сфері НК Г. Почепцов вивчав проксеміку, розвиваючи її на рівні прагмапроксеміки, що актуалізована в сучасних теоріях НК. Його увагу привертала просодичні засоби та способи їхньої реалізації в мові на лексико-семантичному рівні (вигук, вітання, апелятиви), а також інтонація з урахуванням соціо, психо- та фізіологічних особливостей адресата (Шевченко, 2013, с. 11). Мовознавчий доробок цього вченого, як наголошують дослідники, не тільки об'єднує наукові школи України, але й окреслює перспективи пошуку нових підходів у прагматиці та дискурсології (Шевченко, 2013, с. 11).

Новітній період розвитку теорії НК визначаємо з початку ХХІ ст. Він триває донині. Сьогодні наукові студії у сфері невербальної проблематики розвиваються в Україні у двох напрямках, зокрема: 1) у контексті глобалізації світових процесів, що виявляється в площині міжкультурної комунікації й порівняльної лінгвістики, і 2) у формуванні національної теорії НК при інтеграції відповідних концептуальних підходів до її

вивчення. В аспекті реалізації першого положення відзначаємо науковий доробок учених-«каразинців» – «потєбнянської» гілки ХХІ ст.

Теоретичний доробок П. Донця у сфері міжкультурної комунікації демонструє впевнений поступ комунікативної парадигми на початку ХХ ст. І хоча наукові інтереси П. Донця не сфокусовані у вектор НК, деякі його думки й положення вважаємо цінними, зокрема про невербальні засоби як один з параметрів, що визначає дискурс (Донець, 2003, с. 66), про невербальну мову як код спілкування (Донець, 2003, с. 100), місце НК у складі структурної моделі культури (Донець, 2003, с. 194). Важливою методологічною проблемою теорії НК цей учений вважає питання про статус емоцій, що виражені невербальними засобами, і які, з одного боку, є універсаліями, оскільки більшість з них – фізіологічні реакції, а з другого – «можуть мати специфічне втілення в різних культурах» (Донець, 2003, с. 245)

Об'єкт уваги Л. Солощук – невербальні комунікативні компоненти, що взаємодіють з вербальними в англломовному дискурсі; учена розглядає специфіку функціонування невербальних і вербальних засобів комунікації на макро- й мікрорівнях, що зумовлені типологією взаємодії, принципами й законами комунікації, а також визначає трирівневий статус невербального засобу – універсальний, етноспецифічний та індивідуально означений – відповідно до його природи й умов та сфери застосування. Окреслюючи поняття *невербальний паспорт мовця*, Л. Солощук подає шкалу невербальної активності мовця за ступенем інтенсивності використання невербаліки в комунікативному дискурсі, однак структура самого невербального паспорта залишається невизначеною, що становить на сьогодні перспективу дослідження.

Наступником Л. Солощук вважаємо М. Котова, який досліджує сферу взаємодії вербального й невербального кодів у межах дискурсивної практики міжкультурної комунікації. Цей учений виокремлює й описує особливості функціонування «універсальних кінесичних невербальних комунікативних компонентів як одного з найвагоміших засобів досягнення мети комунікації в ситуації взаємодії представників різних культур за допомогою мови-посередника» (Котов, 2015).

Теорія НК, що відображена в напрацюваннях О. Потєбні та його послідовників, розвивається й сьогодні, що засвідчують нові наукові розвідки різних жанрів – від статей у періодичних виданнях до кандидатських і докторських дисертаційних робіт (див., напр., Скриннік, 2019) і, як наголошувалося, навчальних посібників і підручників, що в цій статті не розглядалися.

Український вектор НК, як бачимо, послідовно репрезентований Харківською лінгвістичною школою, у лоні якої розвивалися наукові концепції О. Потебні. Виокремлюємо такі значущі періоди цієї школи:

перший (початковий) – кінець XIX – поч. XX ст.;

другий (авангардний) – 20–30-ті рр. XX ст.;

третій (радянський) – 30–60-ті рр. XX ст.;

четвертий:

а) пострадянський діаспорний (70-ті рр. XX ст.) і

б) пострадянський фактичний (90-ті рр. XX ст.);

п'ятий (новітній) – поч. XXI ст. до сьогодні.

Українське мовознавство, вливаючись у течії сучасних наукових парадигм, активно розвивається в нових напрямках, репрезентуючи науковий потенціал української мови, ушановуючи досвід національної науки, що тривалий час не був активований, однак, актуалізуючись сьогодні, надає можливість простежити історичний процес формування й розвитку теорії НК на українському ґрунті, що репрезентує не тільки національну наукову спадщину, але й проливає світло на формування європейської науки й роль українського чинника в ній, що концептуально становить перспективу невербальних студій.

Бібліографія

- Арутюнова, Н. Д., & Падучева, Е. В. (1985). Истоки, проблемы и категории прагматики. In Е. В. Падучева (Ed.), *Новое в зарубежной лингвистике: Pt. 16. Лингвистическая прагматика* (pp. 3–42). Прогресс.
- Булаховский, Л. (1975). *Избранные труды: В 5-ти томах: Vol. 1. Общее языкознание*. Наукова думка.
- Донець, П. (2003). *Теорія міжкультурної комунікації: Специфіка культурних смислів і мовних форм* [Unpublished post-doctoral dissertation]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Йогансен, М. (1928). *Як будується оповідання: Аналіза прозових зразків*. Книгоспілка.
- Космеда, Т., Осіпова, Т., & Піддубна, Н. (2015). *Степан Руданський: Феномен моделювання "живого мовлення" українців*. Коло.
- Котов, М. (2015). Функціонування універсальних кінесичних невербальних комунікативних компонентів у ситуації дискурсивної адаптації особистості. *Наукові записки*

- Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка: Філологічні науки (мовознавство), 2015(138), 94–97.*
- Овсянико-Куликовский, Д. (1895). *Язык и искусство*. И. Юровский. <https://iderujro.wordpress.com/2015/06/01/b080422b231df5c614ae/>
- Осіпова, Т. (2016). Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Філологія, 2016(74), 35–39.*
- Потебня, А. (1993). *Мысль и язык*. СИНТО.
- Почепцов, Г. (2009). *Избранные труды по лингвистике* (И. Шевченко, Ed.). Издательство Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.
- Скриннік, Ю. С. (2019). *Дискурсивна варіативність вербальної та невербальної поведінки мовців при зміні соціальних ролей (на матеріалі англійської мови)* [Unpublished doctoral dissertation]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Солощук, Л. (2009). *Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англomовному дискурсі* [Unpublished summary of post-doctoral dissertation]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Цимбал, Я. (2003). *Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років* [Unpublished doctoral dissertation]. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
- Черемська, О. (2016). Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова, 2016(84), 187–195.* Шевельов Юрій Володимирович. (n.d.). ІЗБОРНИК. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um144.htm>
- Шевельов, Ю. [Юрій Шерех]. (2001). *Я, мене, мені... (і довкруги)* (Vol. 1). Вид-во Н. П. Коць.
- Шевченко, И. (2013). Почепцов и украинская прагмалингвистика. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Філологія, 16(2), 7–12.*
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Молоде життя.

Bibliography (Transliteration)

- Arutiunova, N. D., & Paducheva, E. V. (1985). Istoki, problemy i kategorii pragmatiki. In E. V. Paducheva (Ed.), *Novoe v zarubezhnoy lingvistike: Pt. 16. Lingvisticheskaia pragmatika* (pp. 3–42). Progress.
- Bulakhovskii, L. (1975). *Izbrannye trudy: V 5-ti tomakh: Vol. 1. Obshchee iazykoznanie*. Naukova dumka.
- Cherems'ka, O. (2016). Maïk İohansen iak movoznavets'. *Kul'tura slova, 2016(84), 187–195.*
- Donets', P. (2003). *Teoriia mizhkul'turnoi komunikatsii: Spetsyfika kul'turnykh smysliv i movnykh form* [Unpublished post-doctoral dissertation]. Kharkiv's'kyi natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina.
- İohansen, M. (1928). *IAk buduiet'sia opovidannia: Analiza prozovykh zrazkiv*. Knyhospilka.
- Kosmeda, T., Osipova, T., & Piddubna, N. (2015). *Stepan Rudans'kyi: Fenomen modeliuvannia "zhyvoho movlennia" ukraïntsv*. Kolo.

- Kotov, M. (2015). Funktsionuvannia universal'nykh kinesychnykh neverbal'nykh komunikativnykh komponentiv u situatsii dyskursyvnoi adaptatsii osobystosti. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Vynnychenka: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*, 2015(138), 94–97.
- Osipova, T. (2016). Aktualizatsiia aspektiv neverbal'noi komunikatsii v pratsiakh O. Potebni u fokusi zhyvoho movlennia ukraïntsv (na materialii iliustratsii z poetychnoho dyskursu S. Rudans'koho). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina: Filolohiia*, 2016(74), 35–39.
- Osianiko-Kulikovskii, D. (1895). *IAzyk i iskusstvo*. I. IUrovskii. <https://iderujyro.wordpress.com/2015/06/01/b080422b231df5c614ae/>
- Pocheptsov, H. (2009). *Izbrannye trudy po lingvistike* (I. Shevchenko, Ed.). Izdatel'stvo Khar'kovskogo natsional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina.
- Potebnia, A. (1993). *Mysl' i iazyk*. SINTO.
- Sherekh, I. (1951). *Narys suchasnoi ukraïns'koi literaturnoi movy*. Molode zhyttia.
- Shevchenko, I. (2013). Pocheptsov i ukrainskaia pragmalingvistika. *Visnyk Kyïvs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu: Filolohiia*, 16(2), 7–12.
- Shevel'ov IUriï Volodymyrovych. (n.d.). IZBORNYYK. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um144.htm>
- Shevel'ov, I. [IUriï Sherekh]. (2001). *IA, mene, meni... (i dovkruhy)* (Vol. 1). Vyd-vo N. P. Kots'.
- Skrynnik, I. S. (2019). *Dyskursyvna variatyvnist' verbal'noi ta neverbal'noi povedinky movtsiv pry zmini sotsial'nykh roleï (na materialii anhliï's'koi movy)* [Unpublished doctoral dissertation]. Kharkivs'kyï natsional'nyi universytet imeni V. N. Karazina.
- Soloshchuk, L. (2009). *Vzaiemodiia verbal'nykh i neverbal'nykh komponentiv komunikatsii u suchasnomu anhlo movnomu dyskursi* [Unpublished summary of post-doctoral dissertation]. Kyïvs'kyï natsional'nyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- TSymbal, IA. (2003). *Tvorchist' Maïka Iohansena v konteksti ukraïns'koho avanhardu 20–30-kh rokiv* [Unpublished doctoral dissertation]. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukraïny.

Contribution of the Kharkiv Linguistic School to the Formation and Development of Theory of Non-Verbal Communication

Summary

This article describes contribution of the Kharkiv linguistic school to the formation of theory of non-verbal communication (NVC) and indicates the periods of its development in Ukrainian linguistics: from the psycholinguistic research of Oleksandr Potebnia (the late nineteenth century) to modern

pragmalinguistic studies. The article aims to familiarise the European scholarly community with theoretical achievements of world-class Ukrainian linguists: Oleksandr Potebnia, Leonid Bulakhovs'kyi, Iurii Shevel'ov (Iurii Sherekh, George Shevelov), who directly or indirectly formed a theory of non-verbal communication (its methodological postulates, typology of non-verbal parameters, terminology), as well as with achievements of their followers, representatives of the pragmalinguistic branch of the Kharkiv linguistic school, exploring issues of NVC theory in the framework of discourse theory.

Modern Ukrainian linguists actively develop non-verbal communication theory in relation to discourse practice (theoretical, terminological, stylistic, ethnocultural, idiolectic, gender and lexicographic aspects) and declare to have worked out a methodology for a comprehensive analysis of the non-verbal communication system on the basis of oral and written Ukrainian material. However, the article draws attention to the lack of a national Ukrainian theoretical platform, uniform NVC metalanguage and research methods, and identifies this issue as the most pressing research challenge.

Based on the presented conceptualisations, the article identifies five periods of the formation and development of the Ukrainian theory of NVC, as reflected in the achievements of the most well-known and the strongest school in Ukrainian linguistics: (1) the initial period: late 19th – early 20th centuries; (2) the avant-garde period: 1920s–1930s; (3) the Soviet period: 1930s–1960s; (4a) the (“post-Soviet”) diaspora period (1970s); (4b) the post-Soviet period (1990s); (5) the current period: since the early 2000s. The article also outlines research prospects in this study area.

Wkład charkowskiej szkoły językoznawczej w powstanie i rozwój teorii komunikacji niewerbalnej

Streszczenie

Niniejszy artykuł opisuje wkład charkowskiej szkoły językoznawczej w powstanie i rozwój teorii komunikacji niewerbalnej oraz nakreśla etapy rozwoju tej teorii w ukraińskim językoznawstwie, począwszy od psycholingwistycznych badań Ołeksandra Potebni pod koniec XIX wieku aż po współczesne badania pragmalingwistyczne.

Artykuł ma na celu zapoznanie europejskich badaczy z teoretycznymi osiągnięciami ukraińskich językoznawców światowej klasy: Ołeksandra Potebni, Leonida Bułachowskiego, Jurija Szewelowa (Jurija Szerecha, George'a Shevelova), którzy bezpośrednio lub pośrednio przyczynili się do sformułowania teorii komunikacji niewerbalnej (jej postulatów metodologicznych, typologii parametrów niewerbalnych, terminologii), jak również z osiągnięciami ich następców, przedstawicieli nurtu pragmalingwistycznego charkowskiej szkoły językoznawczej, badających zagadnienia teorii komunikacji niewerbalnej w ramach teorii dyskursu.

Dzisiejsi językoznawcy ukraińscy aktywnie rozwijają teorię komunikacji niewerbalnej w odniesieniu do praktyki dyskursu (w aspekcie teoretycznym, terminologicznym, stylistycznym, etnokulturowym, idiolektalnym, genderowym i leksykograficznym) i deklarują stosowanie opracowanej na bazie ukraińskiego materiału ustnego i pisemnego metodologii wszechstronnej analizy systemu komunikacji niewerbalnej. Artykuł zwraca jednak uwagę na brak ogólnokrajowej platformy teoretycznej, jednolitego metajęzyka i metod badawczych, wskazując przy tym, że jej stworzenie stanowi najpilniejsze zadanie stojące przed badaczami.

Na podstawie przedstawionych konceptualizacji artykuł wyróżnia pięć okresów rozwoju ukraińskiej teorii komunikacji niewerbalnej w odniesieniu do osiągnięć charkowskiej szkoły językoznawczej, najbardziej znanej i najlepszej szkoły ukraińskiego językoznawstwa: 1) okres początkowy (schyłek XIX i początek XX wieku); 2) okres awangardy (lata 20. i 30. XX wieku); 3) okres radziecki (od lat 30. do 60. XX wieku); 4a) okres „postradzieckiej” diaspory (lata 70. XX wieku); 4b) okres postradziecki (lata 90. XX wieku); 5) okres współczesny (od początku XXI wieku). Artykuł przedstawia również perspektywy badawcze na tym polu.

Keywords: non-verbal communication; non-verbal communication theory; Kharkiv linguistic school; periodisation of the development of non-verbal communication theory; pragmalinguistics; discourse practice

Słowa kluczowe: komunikacja niewerbalna; teoria komunikacji niewerbalnej; charkowska szkoła językoznawcza; periodyzacja rozwoju teorii komunikacji niewerbalnej; pragmalingwistyka; praktyka dyskursu

Tetiana Osipova, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2899-2606>

Correspondence: ostaniya1967@gmail.com

The preparation of this article was self-financed by the author.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.